

УДК [37.035] (477)

Іванов М.С., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Іванов Микола Семенович, 1955 р.н., кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. На викладацькій роботі з 1982 року. Нині докторант Національного університету "Києво-Могилянська академія". Основний напрямок наукових досліджень – проблеми політичної освіти та ідеологічних орієнтацій різних соціальних груп в сучасних історичних умовах. Автор близько 60 наукових публікацій.

Роль політичної освіти в процесі реформування конституційних засад сучасного українського суспільства

В даній статті розглядаються деякі аспекти проблем, які пов'язані з реформуванням конституційних основ українського суспільства, вирішення яких безпосередньо обумовлено піднесенням рівня політичної свідомості громадян та формуванням відповідної до демократичних перетворень поведінки політичної еліти нашої держави.

In the given article some aspects of problems bound with reforming of the constitutional bases of the Ukrainian company are esteemed, the solution which one is directly conditioned by rise of a level of political consciousness of the citizens and formation of the behavior, conforming to democratic transformations, of political superstrain of our state.

ВЛАСНИЙ український досвід будівництва демократичного суспільства сьогодні доводить відому істину про те, що встановити теоретично доброю Конституцією оптимальний політичний устрій є відносно легке завдання, але втілити його в соціально-політичній реальності – набагато складніше. Україна, здається, успішно здійснила перше завдання – прийняла нову Конституцію, яка, за нашими судженнями, відповідає сучасним світовим стандартам. Щодо самого конституювання нової політичної системи, що її закладає Конституція, то можна впевнено твердити – процес її становлення тільки розпочався.

В даній статті ми розглядаємо тільки деякі із важливих аспектів проблеми, які пов'язані з проблемами реформування конституційних основ українського суспільства, рішення яких безпосередньо пов'язані з піднесенням рівня політичної свідомості громадян та формуванням відповідної до демократичних перетворень поведінки політичної еліти нашої держави засобами політичної освіти. Крім цього,

певна увага буде приділена загальному аналізу проблем функціонування сучасної політичної системи, які, власне, і обумовлюють необхідність реформування конституційних засад нашого суспільства.

Певним підтвердженням важливості вказаних аспектів є той факт, що взаємозв'язок політичного розвитку і політичного виховання досліджувався, починаючи ще з античних часів. Класики філософської думки протягом багатьох сторіч намагалися розкрити механізм взаємодії політичних процесів з типом громадянина, його культурою, які зароджувалися в надрах попереднього державного устрою [1; 2]. Особливо актуальними вказані проблеми стали в новітній період історії, коли загострилися протиріччя між тоталітарними політичними системами, актуалізувалися проблеми забезпечення їх демократичної трансформації та стабілізації. Західна політична думка відгукнулася на ці виклики потужною низкою наукових досліджень [3-11], які сьогодні є основою вивчення проблем формування сучасної громадянської культури в українському суспільстві. На жаль, проблеми

формування сучасної громадянської культури засобами політичної освіти поки що не знайшли гідного місця серед досліджень вітчизняних дослідників, але можна бачити тенденцію зростання уваги до вказаної проблеми. Головним чином це проявляється в активізації дослідження питань формування системи громадянської освіти та механізмів політичної соціалізації молоді в сучасній Україні [12-16].

У зв'язку з цим, в першу чергу, слід торкнутися існуючих проблем взаємодії гілок влади в українській державі. З цього приводу можемо зауважити, що серцевину політичної системи України складають інститути Парламенту, Президента і Кабінету Міністрів. Саме характер їх взаємодії дозволяє твердити дослідникам, що формою правління Україна ближче всього знаходиться до президентсько-парламентської республіки.

Багато хто з дослідників вважає, що Конституція встановлює між ними надійно виважений баланс. Вони кажуть про те, що, незважаючи на домінуючість Президента, реалізація президентських владних повноважень у вирішальній мірі залежить як від самого Президента, так і від добровільної або вимушеної готовності до кооперативного співробітництва і компромісів усіх владних інститутів. З даного твердження випливає висновок, що Конституція України абсолютно здатна долати навіть занадто сильну перевагу Президента.

Утім, в реальності свою політичну домінуючість Президент може повністю застосувати тоді, коли може спертися на власну "президентську" більшість в парламенті, або коли парламент принципово підтримує політику Президента і не є до нього в опозиції. Сьогодні, на наш погляд, склалася саме така ситуація, незважаючи на деякі незначні розбіжності між Президентом і Верховною Радою.

На жаль, помітна взаємодія цих гілок влади не втілилася у зростанні політичної стабільності, якої так не вистачає процесу державного будівництва, незалежного розвитку. Більше того, це призвело до гострого протистояння правлячих сил та опозиції.

Можна твердити, що однією з причин такого становища є недостатньо оптималь-

не визначення співвідношення і взаємодії гілок влади в нашій державі для даного історичного періоду. Автор статті, розуміючи всю полемічність своєї думки, висловлює припущення про те, що парламентська форма правління є більш відповідною до завдань перехідних політичних систем, до яких, безумовно, відноситься і наша.

Дана форма здатна, з одного боку, в більшому ступені протидіяти проявам авторитаризму, а з іншого, надає державній владі більш цілісного, динамічного характеру та не дозволяє маніпулювати відповідальністю за впровадження тих чи інших рішень. За десять років в Україні реалізовували свої програми десять урядів. Саме їм наша політична система відвела місце "крайнього", коли починали шукати винуватця в тих негараздах, які супроводжують розвиток нашої країни, незважаючи на те, що за Конституцією уряд лише реалізує стратегічні завдання інших державних інституцій.

Крім цього, слід висловити жаль з приводу того, що Конституція України ані текстуально, ані опосередковано не передбачає загальноприйнятої в демократичних суспільствах норми, згідно з якою формування уряду відбувається на базі парламентської більшості, спроможної його підтримувати. Власне, цією нормою визначається і легітимність самого уряду.

На нинішньому етапі встановлення нового владного устрою в Україні правило системного переміщення владних важелів, на жаль, не спрацьовує. Головною причиною цього є відсутність структурованості парламенту та розвинутої системи політичних партій. Остання сьогодні перебуває на перехідній стадії від атомізованої до так званої системи поляризованого плюралізму.

Головним недоліком нового устрою України є те, що процес його встановлення тільки розпочався і відбувається в несприятливих соціальних, політично-економічних обставинах. Це, звичайно, не можна ототожнювати з можливими вадами самої системи. Тому на питання, наскільки парламентська форма правління для України є оптимальною, однозначно відповісти неможливо. На нашу думку, це вибір, оптимальний на сьогодні. Але він і надалі залишається

набагато більше метою, аніж реальністю сьогодення.

Треба погодитися із історичною об'єктивністю, що будь-яка автентично-демократична система правління спрацьовує нормально тільки за умов, коли громадянське суспільство, соціально-економічне суспільство, правосвідомість, бюрократично-адміністративні еліти та інше набули відповідного ступеня розвитку та якості. В Україні ці взаємообумовлені елементи знаходяться або ще у стадії становлення, або, якщо вже й існують, – вправно не функціонують, або подекуди ще й приймають викривлені форми. За таких умов та й ще за відсутності справжніх традицій конституціоналізму, традицій парламентаризму, жодна, навіть теоретично довершена форма та випробовувана модель політичного устрою в Україні, ефективно працювати ще не може.

Чи не найскладнішою ланкою в процесі становлення нового політичного устрою в Україні є релятивна нерозвиненість громадянського суспільства як суб'єкта політичної влади. Воно перебуває лише в початковій стадії перетворення і хоч набуває нових рис, ще не визріває, бо тільки ледве помітно позбувається відкидних характеристик колишнього. Українське громадянське суспільство ще не структуроване, не стратифіковане і надмірно залежне від держави.

Слід висловити занепокоєння з приводу того, що в окремих політичних елітах України демонструються сумніви щодо доцільності в Україні президентсько-парламентського устрою та, зокрема, щодо домінуючого характеру інституту Президента. Нерідко вказується на те, що найбільша кількість сучасних демократій мають парламентарні форми правління, тобто такі, в яких переплітаються взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади, а домінуючість належить парламенту.

Інші ж політичні сили просувають протилежні ідеї, стимулюють появи конституційних змін і поправок з метою посилення інституту Президента. Пропонується переоцінка окремих головних положень Конституції, за посередництвом яких можливо перетворити нинішній політичний устрій на "більш президентський".

Врешті, пристрасті щодо фундаментальних конституційних змін з метою перерозподілу інституційних повноважень Президента, законодавчої і виконавчої гілок влади та фактичної зміни політичної системи України свідчать про існуючі проблеми її функціонування.

Зміни і поправки до Конституції України, що їх мають намір здійснювати сьогодні деякі політичні еліти, не мають тільки "технологічний" характер, а є суттєвими, бо за своїм змістом є якісними змінами Конституції. А це вже зовсім інший вимір.

Звичайно, не можна заперечувати можливості і навіть, за певних умов, необхідності змін до Конституції. Але, як слушно відмічає Володимир Шаповал, "зміни до Конституції повинні бути політично зваженими і юридично звіреними, вони мають бути здійснюваними насамперед у періоди стабілізації..." [17, с. 27].

Погоджуючись із даною думкою, слід зауважити, що це не означає заперечення продовження здійснення реформи політичної системи та її окремих складників. Зокрема, слід зазначити, що в ході її демократизації стало очевидним, що недостатньо проголосити демократичні права і свободи для того, щоб вони реально втілювалися в повсякденне життя суспільства. Сьогодні ми повинні бачити, що демократизації системи опираються не тільки на стереотипи уявлень про минулу "демократію", а й в більшій мірі значна частина владної консервативної еліти, яка зайнята вирішенням власних проблем звичними засобами.

З цього приводу слід висловити зауваження про те, що сьогодні в свідомості багатьох існують уявлення про те, що значна частина проблем функціонування політичної системи, особливо в галузі реалізації прав та свобод громадян, пов'язана з економічними проблемами суспільства. На перший погляд може так і здаватись, але якщо дивитись більш уважно на дану проблему, то можна зрозуміти, що якраз економічні негаразди багато в чому обумовлені нездатністю політичної системи втілити в життя фундаментальні права людини в нашому суспільстві. Показовим до цього є неймовірне за розмірами і швидкістю майнове роз-

шарування суспільства. При цьому за Конституцією Україна проголошена соціальною та правовою державою.

Треба відверто висловитися з приводу того, що сучасний етап розвитку української державності характеризується відсуванням на задній план задекларованих конституційних прав. Права частіше всього існують самі по собі, а реальні можливості користування ними – самі по собі. Багато в чому це пояснюється політико-економічними процесами, які пов'язані з тривалим процесом перерозподілу суспільного багатства, в ході якого відбувається жорстока боротьба без правил за власність. Процес накопичування первинного капіталу відбувався в різні часи в більшості сучасних країн світу, але тільки в пострадянських державах він відбувається на фоні трансформації політичної влади у велику власність.

Сьогодні очевидно, що для вирішення проблеми підвищення ефективності політичної системи в реалізації конституційних засад суспільства необхідно здійснити реальні зміни в економічній політиці, які забезпечать не тільки зростання виробництва, а й переорієнтацію на загальносоціальні потреби. Правова держава, якою задекларована Україна в Конституції 1996 року, повинна всебічно сприяти розвиткові основних засад громадянського суспільства, забезпечувати баланс інтересів між різними соціальними верствами, відповідати за прийняті рішення.

Зрозуміти це дуже важливо, але ще важливіше побачити до кінця повно, яким саме шляхом слід цього йти. Сьогодні абсолютно ясно, що це завдання в більшому ступені є завданням самих громадян, які повинні, врешті-решт, навчитися реально визначати свої інтереси, а не керуватися вигаданими для них консервативною елітою причинами негараздів.

Сучасна українська держава серед багатьох інших проблем має певну проблему з формуванням нової, відповідної сучасному стану суспільства стратегії освіти. Незважаючи на велику низку різноманітних документів [18-22], які покликані спрямувати розвиток освіти та виховання у відповідності до сучасних вимог життя, сьогодні залишаються не до кінця зрозумілими питання

про шляхи та засоби вирішення таких важливих її завдань, як формування активного та свідомого громадянина, всіляко підготовленого до участі в господарчому, культурному та політичному житті суспільства.

Ключовими залишаються питання формування громадянської культури членів суспільства, що заснована на демократичних цінностях, свідомій участі в політичному житті, вмінні користуватися легальними засобами і прийомами виборчого механізму для виразу підтримки політичним силам, націленим на реалізацію об'єктивних політичних інтересів більшості суспільства, оскільки саме від цього багато в чому залежить розбудова демократичних, ринкових та гуманістичних засад розвитку українських земель.

На жаль, сучасний стан справ у нашому суспільстві не може не викликати певної тривоги за долю ствердження та розвитку демократичного ладу на українських землях. В першу чергу, турбує негативне ставлення значної частки громадян до демократії як однієї з найважливіших цінностей всієї історії людства. Воно обумовлено сприйняттям багатьох негараздів сьогодення як наслідків становлення демократичного ладу в нашій країні.

У зв'язку з цим характерна наявність серед значної частини громадян протиставлення демократії і порядку. Головною причиною цього є те, що в свідомості значної частини громадян різних вікових груп усе ще домінують уявлення, норми і цінності, властиві тоталітарній культурі. Особливо непокоїть те, що молодь, становлення якої відбувалося вже за часів незалежності, не прагне до формування нових ідеалів і засвоєння демократичних цінностей.

У зв'язку з цим в першу чергу слід звернути увагу на необхідність усвідомлення суб'єктами політичного процесу значущості політичної освіти як своєрідного "компасу" в пізнанні політичного світу та одного з найважливіших чинників стабільності, передбачуваності та керованості нашого суспільства, що знаходиться в перехідному стані побудови демократичного ладу. Політична освіта здатна виступити своєрідним та ефективним механізмом формування сучасного громадянського суспільства та його включення, поруч

з державою, в рішення окремих та глобальних проблем, породжених переходом нашого суспільства до демократичних засад розвитку. Така посередницька роль політичної освіти між процесом пізнання політичного світу та його перетворенням ґрунтується на об'єктивних законах цього світу. Адже свідомо змінювати щось в політичному житті з певною метою можна лише, розуміючи об'єктивний зміст політичного процесу та можливі шляхи і засоби бажаних змін. Життя доводить думку про те, що недостатнім є усвідомлення цих аспектів лише частиною суспільства, для забезпечення ненасильницького реформування політичних відносин необхідна свідомо діяльність абсолютної більшості громадян, які, незважаючи на всю суму незручностей, породжених змінами, здатні виступити активними та свідомими учасниками перебудовних заходів з метою подолання перешкод на шляху удосконалення взаємовідносин в суспільстві. Загалом, мова йде про певний комплекс цінностей, вмінь та знань громадян, сформованих системою політичної освіти, які забезпечують їм свідому участь і позицію в політичному житті, можливість виокремити власні політичні інтереси та зіставити їх з інтересами інших та всього суспільства. Саме цей комплекс політична наука кваліфікує як політичну культуру громадян.

Таким чином, необхідним є усвідомлення ключової ролі політичної освіти в формуванні сучасної політичної культури громадян нашої держави, яка виступає своєрідною умовою стабільного просування її по шляху демократизації. Реальне, а не декларативне прагнення політичних сил демократизувати суспільне життя повинне спиратися на ґрунтовну та всеохоплюючу систему політико-правової освіти, яка не є якимсь екзотичним елементом всієї системи освіти, а, навпаки, органічно притаманна їй, є невід'ємною складовою її "тіла" і "духу".

Дехто з цього приводу висловлює виправдане занепокоєння про небезпечність використання інструментів політичної освіти і виховання, які здатні, як і раніше, формувати одностороннє, конформістське та можуть бути використаними політичними силами, які далекі від демократичних цінностей, для нав'язування своїх політичних ідеалів. Безумовно, така

небезпека існує. Але при цьому слід звернути увагу на те, що освіта, яка набирає рис ідеологічної обробки, перестає бути освітою і перетворюється на так звану індоктринацію – систему насильницького насадження безальтернативної доктрини. Тому коли ми ведемо мову про політичну освіту, ми маємо на увазі використання таких форм та інструментів поширення знання, які спираються, в першу чергу, на глибокі досягнення науки взагалі і політичної, зокрема. Сам зміст наукових політико-правових знань є найбільш твердою перешкодою упередженості будь-кого з тих, хто спробує використати заходи політико-правової освіти для нав'язування антидемократичних цінностей, своїх корпоративних цілей. Крім того, система політичної освіти повинна мати відповідні механізми контролю з боку як держави, так і громадськості, які повинні стати певними гарантами об'єктивності процесу політичного просвітництва.

Різноманіття задач, що виникають перед суспільством, вимагає індивідуальної ініціативи, отже, й індивідуальної розмаїтості. Людська індивідуальність стає основою системи суспільних зв'язків у відкритому суспільстві, а її вільний розвиток – необхідною умовою розвитку суспільства. Імперативом системи освіти для відкритого суспільства є розвиток інтелектуальних здібностей, необхідних для активної творчої участі в життєдіяльності суспільства, включаючи допитливість, здатність до критичного аналізу.

Відкрита модель політичної освіти переносить центр ваги з репродуктивних форм навчання на продуктивні. Відповідно, радикальним образом міняються відносини між тим, хто навчає, і тим, кого навчають. Сучасний навчальний процес передбачає перехід від авторитарного керування і підпорядкування до співробітництва і співтворчості.

Розвиток інтелекту відбувається, насамперед, через організацію індивідуальної роботи тих, хто навчається. Самостійна робота сприяє виробленню навичок формування власних суджень у процесі аналізу матеріалів і підготовки письмових звітів і усних повідомлень. При зіставленні різних позицій і установок виробляється здатність до логічного мислення. Розвиток вміння чітко і доступно викладати і захищати власну по-

зицію, вислуховувати думки опонентів і дискутувати сприяє формуванню відкритої політичної культури.

Істотний елемент освітнього процесу у відкритій моделі – створення сприятливих умов для активного осмислення інформації. Це залучення тих, яких навчають, до дослідницьких проектів, їхня участь у публічних дискусіях з різних проблем.

Підводячи підсумок сказаному, ми повинні зробити загальний висновок про те, що політична освіта є одним з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку системи. Цей висновок ґрунту-

ється на тому, що політичний світ в його просторово-динамічних характеристиках і “людина політична” являють єдиний комплекс і саме політична освіта покликана удосконалювати та гармонізувати їх взаємодію.

Крім цього, слід відзначити, що проблеми політичної освіти в Україні вимагають подальшого ґрунтовного вивчення. Зокрема, особливої уваги вимагають питання включення політичних знань в освітні програми, розробки дидактики політичної освіти, яка б відповідала перехідному періоду нашого суспільства, сприяла формуванню знань та громадянських навичок, які відповідають змісту нових процесів в Україні і світі.

Література

1. Див.: Платон. Государство // Платон. – Собр. соч. в 4 т. – Т. 3. – М., 1994.
2. Монтескье. О духе законов. – Ч. 1. – Кн. 4. – О том, что законы воспитания должны быть в соответствии с принципами образа правления. – СПб., 1990.
3. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-134.
4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
5. Даль Р.А. Полиархия, плюрализм и пространство. Последствия исторических сдвигов, связанных с изменением пространства // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. / Ред. Т.А. Алексеева и др. – М., 1997.
6. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. – М., 1998.
7. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М., 1997.
8. Луман Н. От полицейского государства к правовому государству // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. – М., 1997.
9. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1-2.
10. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5.
11. Турэн А. Что означает демократия сегодня? // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. II. – М., 1997.
12. Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді // Постанова президії Академії педагогічних наук України від 19 квітня 2000 р. – Протокол № 1-7/4-49.
13. Васютенський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 37-41.
14. Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 67-71.
15. Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 24-27.
16. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 28-32 та інші.
17. Шаповал Володимир. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. – Київ: Право України. – 1998. – № 5. – С. 25-29.
18. Закон України "Про освіту" // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21.
19. Закон України "Про загальну середню освіту" // Голос України. – 1999. – 23 червня. – С. 5-7.
20. Закон України "Про професійно-технічну освіту". – Голос України. – 1998. – 10 березня. – С. 6-9.
21. Указ Президента України № 1322 “Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні” // Офіційний Вісник України. – 2000. – № 50.
22. Постанова Кабінету Міністрів України № 1697 від 15 вересня 1999 р. “Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства” // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 37.

Надійшла до редколегії 18.02.2004 р.